

І ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

РОЛЬ ПОЧЕСНИХ ЧЛЕНІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ (1900–1920 РР.)

Автор торкається витоків та джерел українського краєзнавства. На прикладі діяльності товариства дослідників Волині розкриває роль громадськості у дослідженні історії рідного краю, показує вклад непересічних особистостей у збереження пам'яток історії.

Ключові слова: громадський діяч, національні інтереси, духовність, культура, історико-археологічна справа, петрографія, палеонтологія.

У вересні 2000 року наукова громадськість України урочисто відзначила 100-річчя з часу заснування в Житомирі Товариства дослідників Волині (ТДВ). Цій знаменній даті у житті регіону було присвячено міжнародну науково-краєзнавчу конференцію, на будинку колишньої Російської публічної бібліотеки по вулиці Пушкінській, в якому 1900 року відбулося перше організаційне засідання ТДВ, відкрито пам'ятну меморіальну дошку, до ювілею товариства видано фундаментальну монографію.¹ Досвід організаційної діяльності ТДВ сьогодні творчо використовується новими поколіннями науковців і краєзнавців, зокрема Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, яке є спадкоємцем ТДВ. У даній статті йтиметься про роль почесних членів у діяльності ТДВ, одного з найменш висвітлених питань в історії цієї інституції.

За весь час існування ТДВ (1900–1920 роки) до числа почесних його членів було обрано 27 осіб.² Безумовно, що внесок кожного з них у діяльність ТДВ був далеко не рівнозначним, але кожний з них заслуговує на увагу і добру пам'ять.

Серед перших, удостоєних високої честі бути почесними членами, стали найвищі посадові особи краю, які активно підтримували ініціативну групу про відкриття ТДВ. У їх числі – київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров (1830–1905), відомий військовий та державний діяч, теоретик і педагог військової справи. Крім того, він був письменником, громадським діячем, членом Державної ради, почесним членом Київського та Московського університетів.³

Народився М. І. Драгомиров в сім'ї військового поблизу Конотопа на хуторі Драгомирівський Чернігівської губернії. Вищу освіту здобув в Академії Генерального Штабу (1856), від 1869 року – начальник штабу Київського воєнного округу, учасник російсько-турецької війни (1877–78 рр.), від 1889 року – київський генерал-губернатор.

М. І. Драгомиров звертав велику увагу на розв'язання соціально-економічних проблем краю, зокрема землекористування чиновників, введення земств у Правобережній Україні, проявляв розуміння національних інтересів, наскільки дозволяла його посада, з прихильністю ставився до В. В. Антоновича та П. Г. Житецького, приятелював з І. С. Нечуєм-Левицьким, Д. І. Багалієм, допомагав українським діячам долати

цензурні перешкоди для друкування книг українською мовою та постановку національних театральних вистав. Сприяв М. В. Лисенку у відкритті музичної школи у Києві.⁴

2 грудня 1900 року на першому організаційному засіданні М.І. Драгомирова було обрано почесним членом ТДВ.⁵ На цьому ж засіданні почесними членами стали заступник командувача Київським воєнним округом, генерал-лейтенант від кавалерії А. І. Косич, Волинський архієпископ Модест (Д. К. Стрельбицький) та римсько-католицький архієпископ Ієронім Клопотовський.⁶

А.І. Косич народився 1 жовтня 1833 року у Чернігівській губернії, у дворянській родині. Закінчив Ніколаївську академію генерального штабу, учасник Кримської війни 1854–55 рр., відзначився також під час придушення польського повстання 1863 року. У російсько-турецькій війні виявив особистий героїзм. За бойові заслуги генерала А. І. Косича було нагороджено золотою іменною зброєю з надписом "За хоробрість" і призначено до Свити Його Імператорської Величності. Від 1881 р. А. І. Косич – начальник штабу Київського воєнного округу, звідки, вже у чині генерал-лейтенанта у 1887 р. отримав призначення на посаду Саратовського губернатора. А. І. Косич вважався одним із визначних державних діячів, тогочасна преса неодноразово відзначала його не тільки як талановитого полководця, але й здібного адміністратора і краєзнавця.⁷ Саратовський губернатор багато зробив у краї для розвитку народної освіти, лікувальної справи, статистики, добродійності, міського і земського господарства. Особливо його хвилювали питання духовності і культури, зокрема стан святинь і старожитностей краю, літературне життя. У 1895 р. А. І. Косич знову повертається в Україну. Його призначають заступником командуючого Київським воєнним округом. Тут, як і в Саратовській губернії, Андрій Іванович цікавиться місцевою історією, видає краєзнавчий збірник "Путевые заметки по Волині"; як людина досить заможна, виступає ініціатором проведення в Бердичеві сільськогосподарської і промислово-ремісної виставки, стає її головним пайовиком, видає краєзнавчий нарис про Бердичів.⁸

А. І. Косич взяв активну участь у підготовці створення в Житомирі Товариства дослідників Волині, був у числі членів його установчої конфе-

ренції, де виступив із слушними пропозиціями щодо напрямів майбутньої діяльності Товариства.⁹ Після виходу у відставку, 1903 року А.І. Косич виїхав до Санкт-Петербурга, залишивши по собі добру пам'ять серед волинських краєзнавців.¹⁰

Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу Волині в кінці XIX – на початку XX століття належить Волинському і Житомирському архієпископу Модесту (в миру Данило Костянтинів Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглося з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входження Волині під владу Росії.¹¹ Владика доклав багато зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Волинського давньосховища старожитностей.¹² Цей задум було реалізовано 1893 року, а наступного року – в приміщенні Волинського давньосховища за ініціативою того ж Модеста відбулося й відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства. Обидві інституції зробили вагомий внесок у становлення волинського краєзнавства і стали предтечею створення ТДВ. Архієпископ Модест всіляко підтримував ідею створення ТДВ. То ж не випадково владику у числі перших було обрано почесним членом цієї науково-краєзнавчої установи.

Крім перелічених високих посадових осіб, почесними членами ТДВ у різний час стали волинські губернатори Ф. Ф. Трепов і О. П. Кутайсов, відомий меценат барон І. М. де Шодуар. Перший з них ще у 1896 році всіляко підтримав ініціативну групу на чолі з М. І. Коробкою щодо створення ТДВ; другий – доклав багато зусиль для надання у 1911 році музею ТДВ окремого приміщення і щоб він став самостійною установою, ліберально відносився до діяльності в Житомирі "Просвіти".¹³

Окрему групу почесних членів ТДВ становили відомі вчені, які у різний час безпосередньо досліджували Волинь (В.А. Антонович, Ф.К. Вовк, О.І. Воейков, О.П. Карпінський, О.В. Клосовський, А. Ю. Кримський, В. Д. Ласкарев), або прихильно ставилися до цієї інституції і підтримували її на різних рівнях, у т. ч. і матеріально (Д.М. Анучин, І.М. Каманін, К.А. Тімірязєв, О.О. Шахматов).

Відомі вчені виконували не лише почесні обов'язки, але й цікавилися та уважно стежили за його діяльністю, а окремі з них називали й практичну допомогу у роботі ТДВ. *"Я щойно одержав повідомлення про обрання мене почесним членом Товариства дослідників Волині, – писав геолог О. П. Карпінський у листі на ім'я П. А. Тутковського. – Дуже втішений увагою і честю, які товариству схотілося мені виявити і прошу засвідчити йому мою глибоку вдячність. Волинь являє область такого виняткового інтересу в*

усіх відношеннях, що справді заслуговує організації окремої установи для її вивчення, якою є Товариство дослідників Волині. Палко бажаю Товариству широкого розвитку. Прошу передати моїм новим колегам сердечне вітання".¹⁴

О. П. Карпінський добре знав Волинь і у молоді роки тут неодноразово проводив геологічні дослідження.¹⁵

Уродженець Житомира Олександр Вікентійович Клосовський (1846–1917) уважно стежив за діяльністю ТДВ, надавав практичні поради в організації метеорологічних спостережень. У 1911 р. його було обрано почесним членом ТДВ. Дякуючи землякам за високу довіру, О. В. Клосовський у листі-відповіді в Житомир писав: *"Вчора я отримав дороге вітання з батьківщини. Товариство дослідників Волині побажало удостоїти мене обранням у почесні члени. Ця далеко незаслужена радість розбудила спогаданя про довгу низку прожитих мною днів, з яких найкращі і свіжі – зігріті сонцем Волині й огорнуті ніжною поезією могутнього тоді ще Тетерева. Шлю синівський привіт рідній землі, яку природа щедро осипала всіма своїми дарами; радий встановити душевний нерозривний зв'язок із земляками; в їх плідних трудах бачу славне майбутнє Волині".¹⁶*

Члену-кореспонденту Петербурзької Академії наук О. В. Клосовському належить велика заслуга у створенні розгалуженої метеорологічної мережі. Зокрема, на Волині професор О. В. Клосовський створив 60 метеорологічних станцій другого розряду. У 1892 р. в Одесі вчений заснував першу на теренах Російської імперії магнітно-метеорологічну обсерваторію.¹⁷ Ім'я О. В. Клосовського носить одна з вулиць Житомира.

Видатний український етнограф, антрополог і археолог Федір Кіндратович Вовк (Волков) здійснював дослідження на Волині у 1907, 1909, 1914 роках, опублікував фундаментальну працю "Старинные деревянные церкви на Волині".¹⁸ Вчений підтримував тісні зв'язки з головою етнографічної секції ТДВ Г. В. Кравченком, направляв до нього на консультації своїх учнів і молодих дослідників.

Багато зробив для підтримки В. Г. Кравченка, у виданні його унікальних етнографічних праць почесний член ТДВ академік Петербурзької Академії наук Олексій Олександрович Шахматов. В. Г. Кравченко добре усвідомлював роль української інтелігенції у накопиченні фольклорно-етнографічного першоджерельного матеріалу, його вивченні і збереженні. Він розумів, що волинська фольклористика може успішно розвиватися лише за участі широкого загалу спеціалістів і аматорів. До пошукової роботи він активно залучав учнів, вчителів, а згодом й студентів. Розробив понад сто різноманітних програм.¹⁹ Цілком вірогідно, що етнографічні праці В. Г. Кравченка через брак коштів так і не побачили б світ, але їх високо оцінив академік О. О. Шахматов. У 1912 році В. Г. Кравченку відділом російської мови і словесності Російської Академії наук було присвоєно звання професора етнографії. А також "вви-

ду видаючогося научного інтереса, представляемого этими материалами”, як зазначено у листі, надісланому від Академії наук 29 вересня 1912 р. за № 444 на ім'я голови ТДВ за підписом О. О. Шахматова, виділено 400 рублів виключно на друкування етнографічних матеріалів, що зібрав В. Г. Кравченко.²⁰

О. О. Шахматов й надалі надавав допомогу В. Г. Кравченку. Коли за розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю в Житомирі було закрито “Просвіту” і місцева влада збиралася відправити В. Г. Кравченка на заслання, то саме завдяки клопотанню авторитетного “патрона” – академіка О. О. Шахматова – на певний час вдалося врятувати Василя Григоровича.

Активну участь у підготовці статуту Товариства дослідників Волині брав видатний український історик і археолог Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908). Крім польових досліджень, В. Б. Антонович проводив велику роботу щодо систематизації та узагальнення старожитностей Волині і Київщини. Внаслідок копіткої роботи 1895 року побачила світ фундаментальна праця вченого “Археологическая карта Киевской губернии”.²¹ Крім власне карти, ця праця містила багатий текстовий матеріал, який включав докладну географічну характеристику губернії, опис виявлених на її території археологічних матеріалів, географічний та предметний показчик. За цю працю Російське археологічне товариство присудило В. Б. Антоновичу Велику золоту медаль. У зв'язку з підготовкою до XI Археологічного з'їзду активізувалася робота у вивченні старожитностей Волині. Було розроблено і розіслано численним кореспондентам спеціальну програму для збирання відомостей про старожитності регіону. В результаті узагальнення цих матеріалів В. Б. Антоновичем було підготовлено і видано “Археологическую карту Волынской губернии”.²² Подвижницька діяльність В. Б. Антоновича на теренах Волині заклала підвалини для подальшого вивчення краю наступними поколіннями дослідників, що гуртувалися навколо ТДВ та Волинського Центрального музею.

Окремо слід сказати про діяльність найактивніших діячів ТДВ М. М. Белоніна, С. С. Гамченка, Р. Й. Собкевича, П. А. Тутковського, О. О. Фотинського, Ф. Р. Штейнгеля, Я. В. Яроцького. Цікаво, що всі вони були фундаторами ТДВ, спочатку стали його дійсними членами, а згодом – за великі заслуги перед волинським краєзнавством – ще й почесними.

Уродженець м. Владіміра, Микола Микитович Белонін (1880–1953), після закінчення Московського межового інституту та Петербурзького археологічного інституту протягом 1908–1913 років служив межовим інженером у Житомирі. Брав активну участь у діяльності ТДВ, був керівником історико-археологічної, згодом етнографічної секцій. За його безпосередньою участю було проведено наукову каталогізацію наявних колекцій, розроблено структуру майбутніх експозицій музею. М. М. Белонін особисто створив у

музеї три відділи: церковної археології, етнографічний та історичний. Крім того, він брав участь у створенні природничо-історичного відділу, до якого передав ряд цінних предметів, зібраних ним під час численних поїздок губернією.²³ Від 1909 року М. М. Белоніна було обрано секретарем ТДВ.

Подальша діяльність Миколи Микитовича на Волині припинилася 1913 р. у зв'язку з переїздом його на місце нової служби до Тифлісу (Тбілісі). На загальних зборах 29 квітня 1913 р. дослідника було обрано почесним членом товариства, а також вручено пам'ятну адресу й жетон.²⁴ На початку 20-х років М. М. Белонін тимчасово повернувся до Житомира, де активно співпрацював у Волинському центральному музеї. Від 1925 р. він працював професором Харківського інституту землеустрою, згодом – Одеського сільськогосподарського інституту. У 1946–1953 роках вчений завідував кафедрою геодезії і картографії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.²⁵

Учень В. Б. Антоновича, Сергій Свиридонович Гамченко (1860–1934), починаючи з 1886 року самостійно здійснював керівництво археологічними експедиціями на Волині. Впродовж тривалого часу вчений вивчав городища X–XI ст. в околицях Житомира, де розкопав 44 кургани. У 1896 р. він досліджував археологічні пам'ятки поблизу містечка Мирополя на річці Случі.²⁶ З великим успіхом на виставці в Києві демонструвалися знахідки дослідника – результат здійснених ним розкопок у передмісті Житомира – Мальованці. В експозиції були представлені знайдені С. С. Гамченком дротяні кільця, срібні та золоті прикраси – підвіски, персні, кульчики, бронзові браслети, поясні застібки, ножі та ін.²⁷ Сергій Спиридонович більше 50 років життя присвятив археологічному вивченню Волині, він по праву вважається засновником Волинської археологічної школи.²⁸

Рудольф Йосипович Собкевич (1837–1911) з першого дня заснування ТДВ і до кінця своїх днів очолював природничо-історичну секцію, входив до правління товариства, виконував велику роботу з організації екскурсій та створення музею. За півстоліття наукової діяльності дослідник зібрав унікальний гербарій рослин Волині. Частина цього гербарію нині зберігається у фондах Житомирського краєзнавчого музею. Тут же знаходиться метеоролого-фенологічний щоденник, який Р. Й. Собкевич вів протягом 1884–1906 років. Маючи хист до малювання, він з часом створив кольоровий атлас грибів Волині. За великі наукові заслуги Р. Й. Собкевича обрали дійсним членом-кореспондентом Краківської академії наук.²⁹

Найколеритнішою постаттю в природничо-історичній секції, її визнаним лідером, як і у ТДВ в цілому, був відомий український географ, геолог, мінералог, петрограф, палеонтолог, гідролог Павло Аполлонович Тутковський (1858–1930), якого перший президент ВУАН В. І. Вернадський назвав кращим знавцем неорганічної природи України.³⁰ У жовтні 1910 року П. А. Тутковського одноставно обрали віце-головою ТДВ.³¹ На цій відповідальній посаді яскраво роз-

крився його багатогранний таланти не лише як дослідника і краєзнавця, але і як організатора науки. За сприянням Павла Аполлоновича при природно-історичній секції було засновано агрономічний відділ. За його безпосередньою участю було відкрито філію ТДВ у Новограді-Волинському, де після Житомира був найбільший за кількістю членів осередок.

З приходом П. А. Тутковського до керівництва ТДВ налагодився регулярний випуск наукових праць товариства, на сторінках яких чільне місце посідали й публікації самого вченого. У збірниках ТОИВ було видруковано 15 фундаментальних праць дослідника.

Дбаючи про авторитет ТДВ, Павло Аполлонович був ініціатором обрання до почесних членів товариства таких відомих вчених як О. І. Воєйков, О. П. Карпінський, О. В. Клосовський, А. Ю. Кримський, О. О. Шахматов. При його керівництві (роль голови, яку за традицією обіймав губернатор, завжди залишалася представницькою), ТДВ досягло найбільшого свого розвитку. На 1 січня 1914 року до його складу входило 193 дійсних та 22 почесні члени.³²

Діапазон наукових інтересів П. А. Тутковського вражає, епістолярна спадщина вченого становить більше ніж 1200 науково-популярних праць. Безумовно, що багатогранна наукова і творча діяльність П. А. Тутковського сприяла становленню ТДВ, зміцненню його наукового іміджу і авторитету. Коли восени 1913 р. П. А. Тутковський від'їжджав до Києва, члени ТДВ на загальних зборах влаштували Павлу Аполлоновичу урочисті проводи, колеги щиро дякували його за сумлінну діяльність на ниві вивчення природи Волині, а голова товариства, волинський губернатор М. В. Мельников вручив вченому пам'ятну адресу.³³ До останніх своїх днів П. А. Тутковський підтримував зв'язки з волинським краєм.

Надзвичайно колоритною постаттю краєзнавчого руху на Волині був Орест Оксентійович Фотинський (1862–1931). З 1888 по 1918 роки він викладав у Житомирському дівочому епархіальному училищі духовного відомства. Одночасно займався громадською діяльністю, зокрема був членом Волинського губернського статистичного комітету, завідував Волинським давньосховищем старожитностей, був ініціатором створення Волинського церковно-археологічного товариства, одним із фундаторів та найактивнішим членом ТДВ. Головним же захопленням О. О. Фотинського, справою всього його життя було дослідження писемних історичних джерел: стародавніх рукописів, книжок, документів.³⁴

Не менш яскравою постаттю на небосхилі волинського краєзнавства був барон Федір Рудольфович Штейнгель (1870–1946). Син німця і українки, він закінчив природниче відділення

фізико-математичного факультету Варшавського університету.³⁵ Навчаючись у Варшаві, Ф. Р. Штейнгель познайомився з відомим дослідником України М. Ф. Біляшівським і запропонував йому організувати у с. Городку Рівненського повіту сільський краєзнавчий музей.³⁶ Протягом короткого часу за фінансової підтримки Ф. Р. Штейнгеля, М. Ф. Біляшівський розгорнув велику організаторську роботу і невдовзі музей, який складався з природознавчого, геологічного, історичного, антропологічного та етнографічного відділів, набув гучної слави.³⁷

Ф. Р. Штейнгель захоплювався археологією, особисто брав участь у розкопках, активно співпрацював з Товариством дослідників Волині. У 1906 р. Федора Рудольфовича було обрано депутатом першої державної думи Росії від Київської губернії, з 1917 року – він на відповідальному посту Генерального секретаря (міністра) торгівлі і промисловості УНР, згодом був послом Української держави у Німеччині.³⁸

Велика заслуга в організації, розширенні і упорядкуванні музею ТДВ належить істориком і археологом Якову Васильовичу Яроцькому (1840–1915).³⁹ Викладач історії і географії 1-ої Житомирської гімназії, голова Волинського кустарного товариства Я. В. Яроцький був одним з фундаторів ТДВ, членом його вченої ради, головою економічної та секретарем історичної секцій. Після переходу музею у підпорядкування ТДВ від 1901 року, Я. В. Яроцького призначили його першим завідувачем.

Разом з О. О. Фотинським Я. В. Яроцькому належить заслуга у підготовці до друку та виданні першого тому “Трудов Общества исследователей Волини”, в якому чільне місце посідають статті Якова Васильовича з історії та археології Волині.⁴⁰ Багатогранна творча діяльність дослідника в Житомирі припинилася 1905 р. у зв'язку з переїздом до Кременця, де йому запропонували посаду директора комерційного училища, але наукових зв'язків з ТДВ він не припиняв до самої смерті.

Особливе місце серед почесних членів ТДВ займає Володимир Галактіонович Короленко – видатний російський письменник, публіцист, гуманіст (1853–1921). Уродженець Житомира В. Г. Короленко протягом усього життя підтримував зв'язки з малою батьківщиною, багато сторінок своїх творів присвятив волинській тематиці, а “Історія мого сучасника” є унікальним краєзнавчим джерелом з історії Житомира 60-х років XIX ст. В. Г. Короленко схвально відгукнувся щодо ідеї створення у Житомирі науково-краєзнавчого товариства і дав згоду стати почесним членом ТДВ.

Діяльність почесних членів ТДВ цікава і почальна сторінка в історії волинського краєзнавства, їх досвід творчо використовується й на початку XXI століття.

Примітки

1. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.; іл.
2. В силу певних обставин до списку почесних членів Товариства дослідників Волині, вміщеному у монографії М. Ю. Костриці, не увійшли прізвища видатного українського археолога і історика В. Б. Антоновича, київського генерал-губернатора М. І. Драгомирова, Волинського архієпископа Модеста та римсько-католицького архієпископа Ієроніма Клопотовського. Див.: Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині... – С. 293.
3. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914). – К., 1999. – С. 135–136.
4. Шандра В. – Там само.
5. Протокол засідання совета Общества исследователей Волыни // Труды общества исследователей Волыни (далі – ТОИВ). – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 41.
6. Там само.
7. Генерал-лейтенант А. И. Косич // Нива. – 1895. – № 13. – С. 315.
8. Косич А. И. Г. Бердичев и Бердичевский уезд (по поводу Бердичевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 15 августа 1901 г.). – К., 1901.
9. Протокол засідання... – С. 38–40.
10. Костриця М. Ю. Краєзнавчі студії генерал-лейтенанта А. І. Косича // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. зб. “Велика Волинь”. – Т. 22 / Відп. ред. М. Ю. Костриця. Е – Житомир: М.А.К., 2001. – С. 32–34.
11. Костриця М. Ю., Жилюк С. І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам’янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. / Відп. редактор Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 276–278.
12. Дахненко Л. О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редактор Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 3–6.
13. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині. – С. 66–67.
14. ТОИВ. – Т. VI. – Житомир, 1911. – С. XXXVI.
15. Карпинський А. П., Барбот де Марни Н. П. Геологические исследования в Волынской губернии // Научно-истор. сборник. – СПб., 1873. – С. 43–127.
16. ТОИВ. – Т. VI. – Житомир, 1911. – С. XXXVII.
17. Костриця М. Золоті медалі вченого-метеоролога // Радянська Житомирщина. – 1970. – 25 січ.
18. Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. – Т. 1. – СПб., 1910.
19. Невеська В. І. В. Г. Кравченко – збирач і дослідник фольклору Житомирщини // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. “Велика Волинь”. – Т. 16 / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 132–134.
20. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині. – С. 81.
21. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.
22. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–133.
23. Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. – Житомир, 1915. – С. II–IV.
24. Там само. – С. LXII–LXXIII.
25. Листування Федора Вовка з Василем Кравченком // Берегиня. – 1996. – № 3–4. – С. 142.
26. ЦДІА у Києві. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 6–7.
27. Мельник Е. Н. Отдел первобытных древностей // Каталог выставки XI-го АС в Киеве. – К., 1899. – С. 115–116.
28. Баженов Л. В. Дослідник Східної Волині український археолог Сергій Гамченко // Горошківщина крізь призму століть: Тези наук. краєзн. конференції / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Володарськ-Волинський. – Житомир, 1995. – С. 80–83.
29. Рудольф Йосифович Собкевич: Некролог // ТОИВ. – Т. VII. – Житомир, 1915. – С. XXXIX–XL.
30. Ситник К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М. В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 36.
31. Протокол экстренного общего собрания Общества исследователей Волыни 9 октября 1910 г. // ТОИВ. – Т. VI. – Житомир, 1911. – С. XLIX–L.
32. Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского Центрального музея за 1913 год. – Житомир, 1915. – С. LVI–LXIX.
33. Там само. – С. LXXIV–LXXV.
34. Кондратюк Р. Ю. Державний архів Житомирської області: Історико-краєзнавчий нарис / За ред. М. Ю. Костриці. – Житомир, 1997. – С. 8.
35. Бухало Т. В. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Рівне, 1996. – С. 11.
36. Непомнящий Г. Г. Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині / Гол. редактор М. Ю. Костриця. – Т. 15. – Житомир, 1994. – С. 168–175.
37. Отчет Городоцкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. / Составил Ф. Р. Штейнгель. – К., 1905.
38. Бухало Т. В. Вказана праця. – С. 12.
39. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку

XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 248–249.

40. Яроцкий Я. В. Важнейшие вопросы, возникшие при изучении первобытных древностей Волыни // ТОИВ. – Житомир, 1902. – Т. 1. –

С. 1–15; Його ж. Ревизия Владимирской Базилианской школы в 1803 году. – Там само. – С. 22–32; Його ж. Краткий очерк о раскопке курганов Речицкого могильника. – Там само. – С. 92–117.

Summary:

The author investigates the sources of its Ukrainian regional geography studies. He shows the publicity role in the research of the history of the native land talking as an example the activities of the association of Volyn' explorers. He treats the contribution of prominent personalities to preserving the historical monuments.

Key words: *civic leader, national interests, ecclesiasticity, culture, historical and archaeological cause, petrography, paelontology.*

